

ЛЮДМИЛА КАЛАШНИКОВА,

доцент, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили (54003, Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10)

LIUDMYLA KALASHNIKOVA,

Assistant Professor, Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Sociology Department of Petro Mohyla Black Sea National University (10, 68 Desantrnykiv St., Mykolaiv, 54000)

lvkalashnikova198@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

АЛЛА ЛОБАНОВА,

професор, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та масових комунікацій (50086, Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54)

ALLA LOBANOVA,

Professor, Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology and Mass Communications (54, Gagarin Av., Kryvyi Rih, 50086)

lobanova-as@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років)

Делінквентна (протиправна, злочинна) поведінка неповнолітніх, тобто дії та вчинки, які підлягають кримінальній відповідальності, являє собою складне соціально-правове явище. Зацікавленість соціологів і працівників правоохоронних органів дослідженням і виявленням причин і наслідків, а також визначенням тенденцій поширення злочинної поведінки серед неповнолітніх не є випадковою. Статистичні розподіли загальної кількості та різновидів злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, певною мірою відбивають особливості розвитку суспільства на нинішньому історичному етапі, оскільки вони здебільшого зумовлені станом та змінами матеріальних, соціальних і культурних умов життя. А такі причини криміналізації поведінки підлітків, як недоліки

Цитування: Калашнікова, Л., Лобанова, А. (2021). Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 37–51. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.037>

у вихованні та несприятливі чи асоціальні умови соціалізації, суттєво ускладнюють їх повноцінне включення у життєдіяльність соціуму.

Відповідно до традицій кримінально-правового підходу, згідно зі статтями 31 та 32 Цивільного кодексу України, неповнолітніми вважаються фізичні особи віком від 14 до 18 років. Таке означення вікових меж, пов'язане, насамперед, зі здатністю особи самостійно чи за згоди її узаконених представників набувати та реалізовувати свої права та обов'язки. Засадові вікові межі для настання кримінальної та адміністративної відповідальності неповнолітніх визначено у статті 22 Кримінального кодексу України — з 16 років, а в окремих випадках — з 14 років. Далі пропонувано розглядати ювенальну кримінальність як соціально-позапprawове явище, що включає сукупність суспільно-небезпечних дій та вчинків, що скоєні особами віком від 14 до 18 років.

Покоління ровесників незалежності України, яке народилося у 1990–1992 роках, досягло віку кримінальної відповідальності у 2004–2006-му. Отже, відповідно до мети цієї розвідки, задля окреслення тенденцій поширення ювенальної кримінальності було проаналізовано статистичні дані за період 2004–2009 років. Проте наявна інформація щодо кількості та складу неповнолітніх, які утримувались у приймальниках-розподільниках для дітей, відбиває зафіксовані випадки затримання потенційних делінквентів, починаючи з 11-річного віку, тож доречним буде розширити аналізований період, починаючи відлік від 2001 року.

Соціальний характер ювенальної кримінальності зумовлений історичною мінливістю, а також сукупністю причин і чинників, що детермінують її появу. За своєю сутністю злочинність є результатом позаправової соціальної поведінки тих неповнолітніх, які порушують кримінально-правові норми, нехтуючи моральними та соціальними цінностями, й завдають шкоди близькому соціальному оточенню та суспільству. Саме тому існування протиправної поведінки як соціальної патології, як і її зміни у часі та просторі залежать від тих процесів та явищ, які відбуваються у суспільстві, будучи наслідком чи віддзеркаленням особливостей певної історичної епохи.

Соціально-політичні та економічні зрушення в українському суспільстві кінця 1990-х — початку 2000-х років, що супроводжувалися закриттям чи призупиненням діяльності підприємств, масовим безробіттям, гіперінфляцією, поглибленням бідності та зубожінням населення, неспроможністю влади контролювати соціальні процеси, призвели до поширення стану аномії (через конкуренцію суперечливих ціннісних систем), до зростання масштабів і розмаїття злочинів. У 1990-ті роки культ фізичної сили, а іноді й утвердження престижності кримінального авторитету широко представлені й у продукції масової культури. Спеціалісти з ювенальної злочинності саме з цим схильні пов'язувати те, що для частини покоління, народженого на початку 1990-х років, були характерні підвищена асоціальність, агресивність, знижена здатність до співчуття, емоційна некомпетентність і брак емоційного самоконтролю. На формування означених соціально-психологічних особливостей впливав і досвід їхнього раннього дитинства, пережиті в їхніх родинях соціально-психологічні стреси, які стали відлунням соціально-економічної кризи початку 1990-х років.

Злочинність неповнолітніх характеризується розмаїттям та масштабами поширення різного роду асоціальних та антисоціальних (кримінальних) дій. Поодинокі ексцеси не вважаються злочинними діями, оскільки кримінально-правова норма передбачає можливість впливу на ті форми людської діяльності, що мають характер прецедентів. Іншими словами, підлітковій злочинності притаманний ще й високий ступінь латентності внаслідок особливостей правового і фізичного статусу неповнолітніх та практик свідомого «регулювання» звітних статистичних показників. Реальні масштаби поширення ювенальної кримінальності у 1990-ті роки минулого століття, найімовірніше, суттєво перевищують кількість зареєстрованих фактів.

Деякі особливості ювенальної злочинності

Кримінальні молодіжні угруповання, як справедливо зазначає А. Долгова, є своєрідним «резервом» злочинності майбутніх поколінь [Долгова, 2016]. Тому зростання рівня злочинності неповнолітніх упродовж певного часу неодмінно призводить до зростання рівня рецидивної злочинності. Адже, як доводить у своїх дослідженнях А. Тайбаков, понад половину (53%) професійних злочинців свій перший злочин вчинили у віці 14–16 років, ще 39% — у віці 17–18 років [Тайбаков, 2001]. А отже, розгляд ювенальної кримінальності як самостійної цілісної системи явищ передбачає опис статистичних закономірностей щодо повторюваності певних різновидів злочинів у часі та просторі, оцінювання залежності її показників від умов життєдіяльності територіальних спільнот, виявлення взаємозв'язку між різновидами злочинів.

Кількісні та якісні характеристики злочинності неповнолітніх визначаються їхніми віковими соціально-психологічними особливостями, тому відрізняються від аналогічних характеристик «дорослої» злочинності. До найхарактерніших соціально-психологічних особливостей підлітків слід віднести:

- по-перше, суперечливість визначення ідентичності, оскільки у підлітків, як правило, відсутні чіткі життєві орієнтири, а система моральних цінностей тільки починає усталюватися;
- по-друге, домінування комунікативної діяльності, що спрямована на встановлення інтимно-особистісних відносин з однолітками, а не з батьками та вчителями;
- по-третє, виникнення почуття дорослості, всупереч відсутності сформованої ціннісно-нормативної системи та почуття особистісної відповідальності за свої вчинки та своє життя;
- по-четверте, низький рівень конфліктної компетентності, що нерідко призводить до проявів агресивності, ворожості, а подеколи й войовничості в обставинах, які не відповідають їхнім інтересам чи умовам, але могли б доволі легко і швидко бути регульовані.

З першою особливістю неповнолітніх пов'язані їхні численні спроби пізнати себе у різних видах діяльності, які дають змогу зіставляти їхні бажання з можливостями, хоча досить часто вони мають суто ігровий характер, позаяк, найімовірніше, важливим в цьому разі є не так результат, як сам процес. Друга

характерна риса визначає критерії оцінювання важливості спілкування з однолітками, адже на перший план висуваються товариськість, бажання навчитися будувати взаємини. Життєва необхідність спілкування з іншими людьми, першою чергою, з однолітками, зумовлює як специфіку процесу ідентифікації, так і динаміку відчуття дорослішання. Обидва процеси неможливо реалізувати поза межами групових форм життєдіяльності неповнолітніх. Третя риса знаходить втілення тоді, коли підліток прагне відтворити форму ідеалізованих дорослих стосунків у реальних умовах своєї життєдіяльності й зіштовхується з непорозумінням або навіть відторгненням. У нього формується так звана конфліктна компетентність як здатність реалізувати свою діяльність у перебігу взаємодії з іншими людьми відповідно до власних цілей, цінностей, конкретних соціальних умов.

Характеризуючи мотиви злочинів, чинне кримінальне законодавство застосовує узагальнену термінологію, називаючи їх «низькими спонуканнями», «мотивами особистої зацікавленості», «хуліганськими проявами», що завжди потребує пояснення та уточнення. Юридична форма вираження мотивів — статична характеристика найбільш типових, узагальнених форм при багатозначності мотивації і полімотивованості фактичних дій, оцінку яких дає закон. Насправді мотив — динамічна категорія, взаємозв'язана з іншими психічними явищами та особистісними рисами, зміст яких може змінитися за будь-яких обставин і в будь-який час.

Зазвичай говорять про існування двох типів мотивації злочинів неповнолітніх — корисливих та насильницьких мотивів. Проте, наприклад, В. Колишкіна розрізняє три типи мотивації злочинної поведінки неповнолітніх: а) мотивація, що виражає відверту антисоціальну спрямованість (анархістське ставлення до суспільства, його цінностей, ідея своєї винятковості тощо); б) мотивація на підставі спотвореного уявлення про соціальні цінності (хибне розуміння почуття товарищескості, романтики, справедливості тощо); в) помилково виправдовувальна мотивація («всі так вчиняють», поновлення порушеного права тощо) [Колышкина, 1982: с. 85].

Поряд із тим, на думку Б. Головкина, для підлітків характерні полімотиваційна і мономотиваційна моделі злочинної поведінки. Для першої характерні амбівалентність бажань і почуттів, конкуренція потреб та інтересів, відсутність чіткого цілепокладання. В основі другої лежать однорідні потреби, конкретні цілі (виживання, наслідування, примус, розвага, протест і т.ін.), що визначають форми і способи злочинних дій, планованих заздалегідь [Головкін, 2016: с. 211].

Як зазначає Л. Прозументов, для підлітків характерні групові злочини, а відтак поряд з іншими мотивами протиправних дій, провідну роль може відігравати прагнення належності до конкретної групи. Тому доцільно розрізняти мотиви злочинів як суто підліткові (бешкетництво, бажання розваг, демонстрація себе, самоствердження), що визначаються віковими особливостями, з одного боку, й дорослі (бажання мати кошти на життя, купівлю спиртного, наркотиків, помста тощо), з іншого боку. Саме тому цей автор вважає, що суспільна небезпека особистості неповнолітнього правопорушника суттєво менша, ніж дорослого злочинця, із чим дуже складно погодитись [Прозументов, 2004: с. 65].

Злочинна поведінка підлітків має джерелом і конфлікти, що виникають в їхньому соціальному оточенні (родині, колі друзів, у школі). Відсутність достатнього соціального досвіду у владнанні конфліктних ситуацій призводить до утворення внутрішньої невдоволеності собою, а звідси і до агресії щодо тих, хто поруч, або ж тих, хто більш успішно може розв'язувати свої проблеми. Ще одним мотивом може бути одноманітність життя, в якому бракує матеріальних благ чи надійних друзів. Незадоволеність підлітків таким станом і відсутність знання, як його покращити, мотивує їх на кримінальні злочини, які, на їхню думку, можуть компенсувати якусь нестачу. Втім, найбільш усвідомленим, заздалегідь запланованим і багатоетапним типом мотивації злочину є той, що відповідає вольовій поведінці особи. Цей тип ще називають мотивацією злочинної діяльності. Тобто, мотивація злочину може бути трьох типів: мотивація злочинної діяльності; мотивація імпульсивних злочинів; мотивація звичних злочинів [Лобанова, Калашнікова, 2017].

Стан і динаміка підліткової злочинності

Найбільш інформативними для оцінювання тенденцій поширення ювенальної кримінальності є дані щодо кількості злочинів, вчинених неповнолітніми та за їхньої участі, від Державної служби статистики України. Зіставлення абсолютних кількісних показників поширеності злочинності серед загалу українського населення та серед неповнолітніх зокрема, дало змогу визначити у відсотковому співвідношенні питому вагу кількості злочинів, вчинених неповнолітніми або за їхньої участі, щодо кількості всіх злочинів, вчинених упродовж конкретного року. Спочатку про виразну динаміку, яка потребує коментарів і пояснень.

Дані таблиці 1 свідчать про істотне скорочення кількості зареєстрованих злочинів. Питома вага ювенальної кримінальності з 5,9% у 2004-му поступово знизилася до 0,9% у 2019 році. Рівень поширення злочинності у 2004-му становив 104 випадки на 10 тис. підлітків віком 14–17 років (1,04%), зменшившись до 27,6 у 2019 році (0,28%).

Пояснюється така тенденція низкою чинників:

- по-перше, наявною «демографічною ямою» наприкінці 1990-х років, адже частка підлітків у структурі загального постійного населення на той час знизилася майже вдвічі;
- по-друге, за останні два десятиліття помітно змінилося соціально-економічне середовище первинної соціалізації. Так, з появою мережі інтернет, масовим відкриттям комп'ютерних клубів та інтернет-кафе на початку 2000-х вулична злочинність частково перемістилася у віртуальний простір, де неповнолітні мали можливість виконувати нові для себе «творчі» завдання (віртуальні крадіжки, зламування банківських карт, шахрайство і т.ін.). При цьому у більшості випадків вони залишалися поза увагою правоохоронців і поповнювали список латентних злочинних дій, не відображених в офіційній статистиці. Підлітки покоління Y стояли у витоків кіберзлочинності, яка сьогодні вважається найбільш динамічним суспільно небезпечним зазіханням. Тобто з появою інтернету почалася доба пере-

структурації злочинності. Так, за даними статистики МВС України, кількість несанкціонованих проникнень до локальних відомчих мереж за період 2000–2019 років зростає у понад 20 разів [Грицина, 2019]. За оцінками експертів, правоохоронці розкривають не більше як 10–20% таких злочинів [Малий, Біленчук, 2019];

– по-третє, незрідка спрацьовує людський фактор, адже подеколи свідки та потерпілі схильні замовчувати факти злочинних дій, здійснюваних неповнолітніми, посилаючись на те, що відповідальність, насамперед, повинні нести дорослі — за «прогалини» у вихованні. Своєю чергою, правоохоронці також проявляють халатність, не завжди прискіпливо фіксуючи та розкриваючи такі злочини.

Таблиця 1

Дані щодо поширеності злочинності в період 2004–2019 років

Період	Загальна кількість зареєстрованих злочинів	Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми або за їхньої участі	Кількість засуджених неповнолітніх	Питома вага, %	Чисельність населення віком 14–17 років, тис. осіб	Рівень поширення злочинності на 10 тис. населення віком 14–17 років
2004	527812	30950	21086	5,9	2976,8	104,0
2005	491754	26470	17556	5,4	2814,4	94,1
2006	428149	19888	13939	4,7	2680,9	74,2
2007	408170	18963	11170	4,7	2541,4	74,6
2008	390162	15846	10078	4,1	2394,5	66,2
2009	439459	15445	8555	3,5	2238,9	69,0
2010	505371	17342	10883	3,4	2096,5	82,7
2011	520218	17846	8686	3,4	1987,0	89,8
2012 ^a	447147	14238	9010	3,2	1901,7	74,9
2013 ^b	563560	8781	5911	1,6	1796,9	48,9
2014 ^b	529139	7467	4875	1,4	1708,6	43,7
2015 ^b	565182	7171	4589	1,3	1532,3	46,8
2016 ^b	592604	5230	3474	0,9	1481,7	35,3
2017 ^b	523911	5608	3088	1,1	1431,6	39,2
2018 ^b	487133	4750	2798	1,0	1444,0	32,9
2019 ^b	444130	4088	2406	0,9	1480,5	27,6

^a Станом на 20.11.2012.

^b Без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, а також частини Донецької та Луганської областей

Джерело: *Злочинність в Україні: стат. збірник* (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України; Генеральна прокуратура України; *Статистична інформація. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення*. Одержано з: <https://old.gov.ua/ua/statinfo.html>

Офіційна статистика свідчить, що чисельність неповнолітніх, які утримувались у приймальниках-розподільниках для дітей упродовж 2001–2009 років, скоротилася з 1871 у 2001-му до 1034 (в 1,8 раза) у 2009-му, з мінімумом у 2007-му — 624 особи. При цьому, якщо 2001 року серед неповнолітніх бродяжок, які були затримані поліцією, питома вага дітей до 11 років (котрі народилися у 1990-ті) становила 5%, то у 2009-му — тільки 2%: бродяжництво стало «дорослішим». Того ж 2009 року 70% утримуваних у приймальниках-розподільниках становили особи віком 14–18 років, тобто народжені у 1991–1995 роках (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Кількість та склад неповнолітніх, утримуваних у
приймальниках-розподільниках для дітей**

<i>Рік</i>	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Усього, осіб	1871	1563	1686	1503	1097	676	624	767	1034
<i>З них:</i>									
До 11 років	91	65	56	22	50	53	33	29	19
Від 11 до 14 років	1286	1030	1081	904	646	383	338	264	292
Від 14 до 16 років	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	305	440
Від 16 до 18 років	494 ^b	468 ^b	549 ^b	577 ^b	401 ^b	239 ^b	253 ^b	169	283
Дівчата	292	259	277	228	182	120	148	225	347
Учні навчальних закладів	1217	1081	1090	996	696	416	458	636	936
Працювали	3	1	3	4	2	–	1	1	–
Не навчалися і не працювали	651	481	564	482	353	258	144	126	77
Мають одного з батьків	874	735	647	641	431	328	235	285	268
Не мають батьків	241	238	334	285	221	132	170	160	255

^a Показники не є зівставними.

^b Відображено вікову групу від 14 до 17 років

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Близько $\frac{1}{3}$ дітей, які опинялись у приймальниках-розподільниках, виховувались у неповних сім'ях або не мали жодного з батьків. За соціально-демографічною структурою кількість хлопців і дівчат, що перебували у спеціальних установах правоохоронних органів, співвідносилась як 7 : 1 у 2001 році. Натомість до 2009-го кількість дівчат суттєво зросла до пропорції 3 : 1. Більша частина з тих, хто перебував в означених закладах, навчалися у загальноосвітніх навчальних закладах. Кількість неповнолітніх, що не мали суспільно корисних занять у вигляді навчання чи місця громадських занять на момент затримання, невпинно зменшувалась. Адже кількість затриманих учнів належала до числа затриманих неповнолітніх, які не навчалися і не працювали, як 3 : 1 у 2004 році порівняно з 9 : 1 у 2009-му.

Упродовж 2000-х років зменшувалася кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі: тяжких та особливо тяжких злочинів між 2004-м і 2009-м — у 2,5 раза, розбійних нападів — в 1,4 раза, крадіжок — у 2,7 раза. Ґрунтуючись на даних, наведених у таблиці 3, розраховано зміни у питомій вазі окремих злочинів. Так, у 2004 році крадіжки становили 41% усіх зареєстрованих злочинів, розбої — 2%, грабіжництво — 6%, хуліганство — 3%. А у 2009-му — відповідно 35%, 3%, 12%, 4%. Тобто у структурі ювенальної злочинності у два рази збільшилася питома вага грабежів і на 1% збільшилося число розбоїв.

Таблиця 3

Кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, за окремими різновидами

Рік	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Тяжкі та особливо тяжкі	20586	15798	11217	10201	8152	8152
Умисне вбивство (та замах)	209	182	177	143	137	100
Умисне тяжке тілесне ушкодження	295	269	246	270	226	172
Зґвалтування	89	120	105	116	84	67
Разбій	840	840	850	805	652	591
Грабїж	3084	3504	3603	3297	2621	2451
Шахрайство	453	735	725	648	433	411
Вимагання	241	174	149	129	93	74
Хуліганство	1282	1141	1058	1090	1026	880
Крадіжка	19804	14724	8313	7492	6353	7386
Зокрема із квартир	4749	3432	2081	1795	1444	1621
Незаконне заволодіння транспортними засобами	970	893	749	942	760	692
Зокрема автомобілями	477	535	483	631	529	486
Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами	257	231	182	161	153	118
Усього	48110					21094

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Значне переважання крадіжок у структурі злочинності свідчить про домінування корисливих мотивів, наявність бажання отримати матеріальні блага, гедоністичні тенденції у групі неповнолітніх осіб. Характерні для початку 2000-х років зміни соціальної стратифікації українського суспільства, поглиблення соціально-економічної нерівності, нерівності можливостей, доступних для людей різних верств, особливо гостро відбивалися на поведінці підлітків і молоді. Адже неможливість задовольнити потреби самоствердження нерідко призводить до появи негативних форм активності або ж ретризму (самоусунення із соціального середовища через алкоголізм, наркоманію чи навіть самогубство).

Дані, представлені у таблиці 4, дають підстави зробити припущення про тенденцію «дружелюбного до дитини правосуддя». За тяжкі злочини неповнолітніх засуджують неодмінно: зі 100 зареєстрованих у 2009 році засуджено 91 особу. Якщо в період 2004–2009 років кількість зареєстрованих вбивств зменшилася вдвічі (з 209 до 100), то кількість засуджених — з 119 до 91. Натомість кількість неповнолітніх, засуджених за злочини проти громадського порядку, за цей самий період скоротилася з 1091 до 469, а проти безпеки руху майже вдвічі — з 1132 до 618.

Таблиця 4

**Кількість неповнолітніх, засуджених за скоєння злочинів,
за різновидами злочинів**

<i>Рік</i>	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Умисні вбивство (та замах)	119	109	106	156	109	91
Умисні тяжкі тілесні ушкодження	268	253	211	205	202	157
Згвалтування	87	86	76	68	68	67
Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини	1	–	2	1	–	1
Крадіжки	13467	10078	6299	4641	4162	3752
Грабіж	2675	2734	2951	2449	2114	1763
Розбій	705	673	740	713	515	486
Шахрайство	146	182	232	195	157	105
Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	1132	849	801	789	700	618
Злочини проти громадського порядку та моральності	1091	888	854	628	704	469
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	999	850	830	651	637	538
Інші	1117	854	837	674	713	508

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Соціально-економічна криза кінця 1990-х років мала негативні наслідки, адже кількість дітей, що не мали батьків, проживали у школах-інтернатах і дитячих будинках, починаючи з 2003 року зроста вдвічі порівняно з аналогічними показниками 2001 року. У 2004-му в Україні кількість дітей, схильних до бродяжництва та жебрацтва, перевищувала 14 тис. осіб. На тлі загального скорочення чисельності населення, зокрема у підлітковій когорті, чисельність неповнолітніх, схильних до вживання алкоголю, наркотичних, психотропних і одурманювальних речовин, невинно зростала, набуваючи пікових значень у 2008-му. Судячи із загальної кількості неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, відбування покарання з випробуванням, із застосуванням примусо-

вих виховних заходів, відсоток рецидивної підліткової злочинності міг становити від 15% до 30% від загального числа вчинених представниками цієї вікової групи злочинів (див. табл. 5).

Таблиця 5

Кількість та склад когорти неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх

<i>Рік</i>	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Усього	46032	41506	33367	30402	28920	22360
<i>З них:</i>						
Дівчата	4057	3746	3120	2808	2985	2743
Навчалися	32414	30091	24436	21914	20978	15994
Не працювали і не навчалися	9353	7775	6515	6437	6194	4544
Працювали	2390	1746	1610	1337	1115	864
Мали одного з батьків	11910	10956	9421	8844	8097	6052
Мали одного з батьків	1273	1215	1275	1115	1029	829
Проживають у школах-інтернатах та дитячих будинках	1683	1703	1717	1497	1531	1153
Проживають у неблагополучних сім'ях	15935	15396	14023	12772	11859	8291
Систематично залишають сім'ї, школи-інтернати, дитячі будинки тощо	716	765	884	915	2069	1942
Схильні до вчинення правопорушень, бродяжництва, жебрацтва	14249	13089	11819	10290	9905	6967
Схильні до вживання алкогольних напоїв	1368	1267	1296	1301	3271	2136
Схильні до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	1556	1577	1435	1496	2332	1193
Схильні до вживання одурманювальних засобів	939	812	804	738	1069	972
Звільнені з місць позбавлення волі	388	391	305	259	226	218
Звільнені від відбування покарання з випробуванням	8042	7177	6163	4911	5345	4272
Звільнені від відбування покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру	2932	2002	1389	1085	1233	1105

Джерело: Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

В Україні існують яскраво виражені регіональні відмінності злочинності неповнолітніх. Аналіз географії ювенальної кримінальності дає підстави стверджувати, що більшою злочинною активністю характеризуються східні регіони України, на які припадає майже кожен другий скоєний злочин. За оцінками поширеності злочинності неповнолітніх упродовж 2004–2009 років найбільшу питому вагу зафіксовано у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській та Запорізькій областях, натомість значно меншу — у південних регіонах. А. Бабенко вважає, що такий розподіл є не випадковим, адже для означених ре-

гіонів характерні висока чисельність населення, його щільність, вищий рівень урбанізації порівняно із західними регіонами (див. табл. 6). Найвищий рівень кримінальності спостерігався у Миколаївській, Кіровоградській, Запорізькій, Луганській областях і становив 48–68 осіб на 100 тис. населення. Натомість найнижчий показник (20–26 осіб на 100 тис. населення) — у Тернопільській, Івано-Франківській та Львівській областях. Виявлення закономірностей територіального розподілу має значення з огляду на розміщення сил і засобів превенції злочинної поведінки неповнолітніх, що реалізуються правоохоронними та державними органами [Бабенко, 2013].

Таблиця 6

Географія злочинності неповнолітніх упродовж 2001–2009 років

Область	Середній показник злочинності неповнолітніх, % від загальної кількості зареєстрованих злочинів у регіоні	Абсолютний показник рівня поширеності злочинності неповнолітніх на 100 тис. населення регіону
Вінницька	3,25	38
Волинська	1,99	38
Дніпропетровська	8,15	46
Донецька	11,05	47
Житомирська	2,89	43
Закарпатська	2,09	33
Запорізька	6,10	65
Івано-Франківська	1,61	23
Київська	3,36	37
Кіровоградська	3,02	56
Луганська	8,27	68
Львівська	3,36	26
Миколаївська	3,03	49
Одеська	5,04	44
Полтавська	2,59	33
Рівненська	1,71	29
Сумська	2,73	44
Тернопільська	1,15	20
Харківська	6,63	46
Херсонська	2,64	46
Хмельницька	2,22	32
Черкаська	2,10	31
Чернівецька	1,37	30
Чернігівська	1,97	33
м. Київ	3,27	24
АР Крим	4,85	48
м. Севастополь	0,83	43

Джерело: Бабенко, А. М. (2013). Географія злочинності неповнолітніх: що очікує Україну через 10 років? *Порівняльно-аналітичне право*, 3–1, 296–300.

Висновки

Проблема ювенальної злочинності в Україні є досить гострою і, звісно, потребує не тільки уваги соціологів, психологів, працівників правоохоронних ор-

ганів, а й поглиблених наукових досліджень. Незважаючи на те, що соціологічні центри проводили чимало досліджень серед підлітків, які схильні до девіацій, структура мотивів та характерні ознаки підліткової делінквентності залишаються недостатньо дослідженими, особливо у своїй динаміці з початку 1990-х років, тобто з моменту набуття Україною незалежності.

Статистика кримінальних злочинів в Україні не повною мірою відбиває масштаби та характер поширення злочинності, особливо серед неповнолітніх. З-поміж низки недоліків способів обліку злочинності неповнолітніх слід указати насамперед на вплив відомчих інтересів. Правоохоронні органи оцінюються за критеріями розкриття і попередження злочинів. Боротьба за позитивні показники породжує маніпуляції на первинних етапах реєстрації протиправних дій. Ідеться, наприклад, про необґрунтовану відмову від порушення кримінальної справи, а в гіршому випадку злочин стає «товаром», який може купити зацікавлена особа. Також варто говорити про те, що, з одного боку, доволі частим є небажання потерпілих подавати позови до правоохоронних органів про вчинення стосовно них правопорушень з боку неповнолітніх. З іншого, з огляду на груповий характер підліткової злочинності важко ідентифікувати винуватця одиничної чи множинних протиправних дій.

Редукція масштабів відбувається внаслідок вад статистичного обліку. В ньому відображаються лише особи віком 14–17 років, яких було притягнуто до відповідальності за фактом розкриття кримінальної справи, натомість не йдеться про осіб, які причетні до злочину, проте звільнені від кримінальної відповідальності відповідно до кримінального кодексу України. В результаті певна частина злочинності неповнолітніх виявляється поза межами соціального контролю, чим порушується головний принцип невідворотності відповідальності, продукується відчуття безкарності, яка стимулює подальше поширення злочинної поведінки неповнолітніх.

Підліткове середовище особливе у соціально-демографічній структурі суспільства за своїми фізіологічними та психологічними рисами, відносинами із соціальним оточенням, а також через відповідні правові дозволи та обмеження. Підліткам властивий досить хиткий набір соціально-значущих рис, диспозицій, недостатня впевненість у своїх силах, нездатність адекватно оцінювати виклики сучасного світу і відповідати на них. Між тим підлітки прагнуть довести свою дорослість у будь-який доступний для них спосіб, навіть якщо він суперечить закону.

Підліткова когорта покоління ровесників незалежності (народжених на початку 1990-х) дорослішала впродовж 2001–2009 років, а їхні життєві орієнтації, навички поведінки та комунікації із соціальним середовищем набувалися й кристалізувалися під впливом суперечливих за своїм змістом систем цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Для переважної більшості батьків цієї когорти 90-ті були важкими часами — часами пошуку якогось нового місця у соціальних порядках, які ще не склалися у більш-менш сталу конфігурацію. Економічні депресії зазвичай змінюють поділ праці у сім'ї, подружжя розпадаються, зростає злочинність, знижується середня вік життя. Все це не могло не залишити

своїх слідів у пам'яті дітей, не позначитися на їхній подальшій долі. Не ясно, втім, як доступними соціологам засобами реконструювати такі сліди та впливи.

Частина ровесників незалежності зовнішніми обставинами і власними інтенціями оформилася в особливу фракцію: неповнолітніх злочинців. Можливо, знайдеться дослідник, який не обмежиться статистичними викладками і наважиться простежити життєвий шлях тих, хто вступив у колізії з правом, хто повернувся у простір правопорядку і хто залишився за його межами.

Джерела

Бабенко, А. М. (2013). Географія злочинності неповнолітніх: що очікує Україну через 10 років? *Порівняльно-аналітичне право*, 3–1, 296–300.

Генеральна прокуратура України. Статистична інформація. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (s.a.). Одержано з: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

Головкін, Б.М. (2016). Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності*, 133, 204–217.

Грицина, В. (2019). Український сервіс OpenDataBot опублікував статистику кіберзлочинів в Україні. Одержано з: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/opendatabot-opublikuvav-statystyku-kiberzlochyniv-v-ukrayini.html>

Долгова, А.И. (2016). *Криминология*. Москва: ИНФРА-М.

Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник (2010) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державний комітет статистики України. Одержано з: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zd_zb.htm

Злочинність в Україні: стат. збірник (2011) / Відп. за вип. І.В. Калачова. Київ: Державна служба статистики України.

Кольшкіна, В.Ф. (1982). Преступность несовершеннолетних и меры ее предупреждения в СССР: учебное пособие. Барнаул: Алтайский государственный университет.

Криминологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження (2006) / За заг. ред. В.В. Голіни, В.П. Ємельянова. Харків: Право.

Лобанова, А.С., Калашнікова, Л.В. (2017). Робота з підлітками-девіантами: соціально-психологічний аспекти. Київ: Каравела.

Малий, М., Біленчук, П. (2019). Кіберсвіт у новому тисячолітті. Хто вони: кіберзлочинці, кібершахраї, кібертерористи? *Юридичний вісник України*, 39, 14–15.

Прокументов, Л.М. (2004). Криминологическая характеристика преступности несовершеннолетних: (Региональный аспект). Томск: Томский университет.

Статистичний збірник «Регіони України» (2009). Частина І. Київ: Державний комітет статистики України.

Тайбаков, А.А. (2001). Преступная субкультура. *Социологические исследования*, 3, 90–93.

Отримано 14.06.2021

References

Babenco, A.M (2013), Geography of juvenile delinquency, what awaits Ukraine in 10 years? [In Ukrainian]. *Comparative and Analytical Law*, 3–1, 296–300. [=Бабенко 2013]

Prosecutor General's Office of Ukraine. Statistical information. About persons who have committed criminal offenses 9s.a.0. [In Ukrainian]. Retrieved form: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> [=Генеральна прокуратура s.a.]

Golovkin, B.M. (2016). Juvenile delinquency as a social problem. [In Ukrainian]. *Problems of legality*, 133, 204–217. [=Головкін 2016]

Hrytsyna, V. (2019). *The Ukrainian service OpenDataBot has published statistics on cybercrime in Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/open-databot-opublikuvav-statystyku-kiberzlochyniv-v-ukrayini.html> [=Грицина 2019]

Dolgova, A.I. (2016). *Criminology*. [In Russian]. Moscow: INFRA-M. [=Долгова 2016]

Protection of children in need of special attention of society: a statistical collection (2010) / Ed. by I.V. Kalacheva. [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zd_zb.htm [=Захист дітей 2010]

Zlochynnist v Ukrainy: stat. collection (2011) / Ed. by I.V. Kalacheva. [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [=Злочинність 2011]

Kolyshkina, V.F. (1982). *Juvenile delinquency and measures to prevent it in the USSR: a textbook*. [In Russian]. Barnaul: Altai State University. [=Кольшкіна 1982]

Criminological problems of prevention of juvenile delinquency in the big city: experience of concrete-sociological research (2006) / Ed. V.V. Golina, V.P. Emelyanova. [In Ukrainian]. Kharkiv: Pravo. [=Кримінологічні проблеми 2006]

Lobanova, A.S., Kalashnikova, L.V. (2017). *Work with deviant adolescents: socio-psychological aspects*. [In Ukrainian]. Kyiv: Karavela. [=Лобанова, Калашнікова 2017]

Malyi, M., Bilenchuk, P. (2019). Cyberspace in the new millennium. Who are they: cybercriminals, cyberterrorists? [In Ukrainian]. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy*, 39, 4–15. [=Малий, Біленчук 2019]

Prozumentov, L.M. (2004). Criminological characteristics of juvenile delinquency: (Regional aspect). [In Russian]. Tomsk: Tomsk University Press. [=Прозументов 2004]

Statistical collection «Regions of Ukraine» (2009). Part I. [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine. [=Статистичний збірник 2009]

Taibakov, A.A. (2001). *Criminal subculture*. [In Russian]. *Sociological research*, 3, 90–93. [=Тайбаков 2001]

Received 14.06.2021

ЛЮДМИЛА КАЛАШНІКОВА, АЛЛА ЛОБАНОВА

Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років)

У статті здійснено спробу аналізу соціального явища ювенальної злочинності як структурної складової дорослої злочинності з огляду на виявлення її статистичних показників, причин і наслідків, а також можливості пошуку шляхів запобігання їй не тільки у теперішнього підліткового та молодого покоління, а й у майбутнього. Означено, що підліткова когорта покоління ровесників незалежності, яка сформувалася у 2001–2009 роках, — це українці, народжені у 1990-х, соціалізація яких відбувалася у період аномії українського суспільства, а відтак їхня свідомість формувалася під впливом суперечливих за своїм змістом цінностей і псевдоцінностей. Зроблено висновок про те, що соціальний характер ювенальної кримінальності зумовлений історичною мінливістю, а також системою причин і чинників, що детермінують її появу. З огляду на статистичні розподіли загальної кількості та різновидів злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої участі, доведено, що вони певною мірою відбивають закономірності розвитку суспільства, оскільки детермінуються станом та змінами матеріальних, соціальних і духовних умов життя. Також визначено, що підліткова злочинність характеризується високим ступенем латентності внаслідок особливостей правового і фізичного статусу неповнолітніх, «урегульованості» статистичних показників у слідчій та судовій практиці, тоді як реальні масштаби поширення ювенальної кримінальності у кілька разів перевищують її зареєстровану складову.

Ключові слова: соціологія девіацій, делінквентна поведінка, неповнолітні, ювенальна злочинність

ЛЮДМИЛА КАЛАШНИКОВА, АЛЛА ЛОБАНОВА

Ровесники независимости: делинквентное поведение несовершеннолетних (1990-е — начало 2000-х годов)

В статье осуществлена попытка анализа социального явления ювенальной преступности как структурной составляющей взрослой преступности с точки зрения выявления ее статистических показателей, причин и последствий, а также возможности поиска путей ее предотвращения не только у нынешнего подросткового поколения и молодежи, но и у будущих поколений. Отмечено, что подростковая когорта поколения ровесников независимости, которая сформировалась в 2001–2009 годах, — это украинцы, рожденные в 1990-х годах, социализация которых проходила в период аномии украинского общества, а, следовательно, их сознание формировалось под влиянием противоречивых по своему содержанию ценностей и псевдоценностей. Сделан вывод о том, что социальный характер ювенальной преступности обусловлен исторической изменчивостью, а также системой причин и факторов, детерминирующих ее появление. Учитывая статистические распределения общего количества и видов преступлений, совершенных несовершеннолетними или с их участием, доказано, что они в определенной степени отражают закономерности развития общества, поскольку детерминируются состоянием и изменениями материальных, социальных и духовных условий жизни. Также определено, что подростковая преступность характеризуется высокой степенью латентности в силу особенностей правового и физического статуса несовершеннолетних, «регулируемости» статистических показателей в следственной и судебной практике, а реальные масштабы распространения ювенальной преступности в несколько раз превышают ее зарегистрированную составляющую.

Ключевые слова: социология девиаций, делинквентное поведение, несовершеннолетние, ювенальная преступность

LIUDMYLA KALASHNIKOVA, ALLA LOBANOVA

Peers of independence: delinquent behavior of minors (1990s — early 2000s)

The article attempts to analyze the social phenomenon of juvenile crime as a structural component of adult crime from the point of view in terms of identifying its causes and consequences, as well as the possibility of finding ways to prevent it, not only among the current adolescent generation and youth, but also among future generations. It is noted that the teenage cohort of the generation of peers of independence, which was formed in 2001–2009 — these are Ukrainians born in the 1990s, whose socialization took place during the period of anomie of Ukrainian society, and, consequently, their consciousness was formed under the influence of values and pseudo-values that were contradictory in their content. It is concluded that the social nature of juvenile criminality is due to historical variability, as well as a system of causes and factors that determine its appearance. Taking into account the statistical distributions of the total number and types of crimes committed by minors or with their participation, it has been proved that they, to a certain extent, reflect the laws of the development of society, since they are determined by the state and changes in material, social and spiritual conditions of life. It was also determined that juvenile crime is characterized by a high degree of latency due to the peculiarities of the legal and physical status of minors, the «regulation» of statistical indicators in investigative and judicial practice, and the real scale of the spread of juvenile criminality is several times higher than its registered component.

Key words: sociology of deviations, delinquent behavior, minors, juvenile delinquency